

ОРЧУУЛГА БА ТОЛЬЗҮЙ

(Монголчуудын төвөд хэлний толь бичиг
орчуулж байсан уламжлалаас)

Д.Бүрнээ¹

Товч утга: Монголчууд дэлхий дахины утга зохиолтой эрт дээр үеэс танилцаж орчуулж ирсэн түүхтэй. Монгол орчуулгын түүхээс үзвэл бурханы шашны утга зохиолыг зонхилон төвөд хэлнээс орчуулж иржээ. Төвөдийн гэлүгба шашны урсгал Монголд хүчтэй дэлгэрсэн 17-18 зуунд төвөд хэлнээс ном судар орчуулах үйл өрнөн хөгжиж, түүнийг дагаж орчуулгын гарын авлага толь бичиг олныг зохиож бас төвөд хэлний толь бичиг орчуулан хэрэглэж байжээ. Манай улсын болон дэлхийн бусад орны номын санд ийм орчуулсан толь гар бичмэлээр цөөн бус хувиар тааралдаж байгаа нь монгол түмний дунд дэлгэрсэн болохыг харуулж байна. Энэхүү өгүүлэлд монголчуудын нэг болон хоёр хэлний толь зохиохдоо ашиглаж байсан төвөд хэлний “Самадог” (Охь хуурцаг), “Агдон” (Хэлний зул), “Лиш гүрхан” (Лишийн орд харш) хэмээх гурван толийн бүтэц, төрөл зүйл болон монгол орчуулгын зарим онцлогийн талаар өгүүлсэн болно.

Төвөд толь бичгийн орчуулгыг судлах нь монгол орчуулгын уламжлал, төвөд-монгол хоёр хэлний толь зохиож байсан арга зүйг шинжлэхэд чухал хэрэглэгдэхүүн болно гэж үзэв.

Түлхүүр үг: монгол орчуулга, төвөд хэлний толь, “Самадог”, “Агдон”, “Лиш гүрхан”, толийн орчуулга

Монголчууд түүхэндээ дэлхийн олон хэлнээс орчуулж байжээ. Төвөд хэлнээс шашин номын холбоотой ном зохиолыг зонхилон орчуулж ирсэн байна. Бидэнд олдож буй мэдээгээр бүр 13-14 зуунаас төвөд хэлнээс бурханы шашны утга зохиолыг орчуулж эхэлсэн түүхтэй. Энэ үед орчуулсан буддын шашин гүн ухааны утга агуулгатай олон ном судрын тасархай хуудас Турфаны цуглуулгаар уламжилж ирснээс гадна Чойжи-Одсэр, Шаравсэнгэ нарын орчуулсан “Алтангэрэл”, “Банзрагч” зэрэг хөлгөн судрууд бүрэн эхээрээ иржээ. Монгол оронд төвөдийн гэлүгба шашны урсгал 17-18 зуунд дэлгэрсэн нь бурханы шашны утга зохиолын орчуулга өрнөн хөгжихөд ихээхэн нөлөөлсөн байна. Энэ үед төвөд хэлнээс бурханы шашин, утга зохиолыг орчуулсан олон нэртэй орчуулагч гүүш нар төрөн гарчээ. Тэдгээрийн дундаас Хөх хотын Ширээт гүүш цорж, Гунгаа-Одсэр, Дархан лам Самдансэнгэ, Дай гүүш Агваандампил, ойрдын Зая бандид Намхайжамц, халхын гүүш Алтангэрэл увш, цахар гэвш Лувсанчүлтэм, буриадын Лувсанринчен зэрэг алдартай гүүш нарыг дурдаж болно. 18 дугаар зуунд төвөд хэлнээс буддын шашин утга зохиолын их

¹ МУИС, ШУС, ХУС-ын МХХШТ-ийн профессор, доктор

цоморлиг Ганжуур, Данжуурыг орчуулан дуусгаж барласан явдал монгол орчуулгын түүхэнд онцгой үйл явдал болов. Тэр цаг үеэс монгол орчуулгын үйл 20 дугаар зууны эхэн хүртэл хөгжиж, улмаар 1921 оны ардын хувьсгалын үеэс 1990 он хүртэл тухайн үеийн үзэл суртлын нөлөөгөөр зарим талаар тасалдаж байсан боловч бүрмөсөн зогсолгүй үргэлжилсээр байсан юм. Монгол орчуулгын түүхэнд төвөд хэлнээс монгол хэлнээ үгчлэн буулгах судрын орчуулгын зэрэгцээ, утга санаа агуулга, уран сайхныг буулгах бичгийн болон аман орчуулга хөгжсөн байна.

Үе үеийн дуун хөрвүүлэгчдийн чухал гарын авлага бол дохионы бичиг буюу төвөд-монгол хэлний толь байжээ. Төвөд-монгол хоёр хэлний толь бичиг зохиох ажил 18 дугаар зууны эхэн үеэс үүсэн хөгжиж бидэнд уламжилж ирсэн баримтаар 18-20 дугаар зууны хооронд олон арван толь бичиг зохиогдсон байна. 20 дугаар зууны эхэн үеэс 21 дүгээр зуун хүртэл төвөд-монгол хоёр хэлний толь бичиг өмнөх үетэй харьцуулахад цөөн боловч гарчээ. Энэхүү өгүүлэлд монголчуудын толь бичиг зохион хэрэглэж байсан зарим нэг арга туршлага тухайлбал төвөд хэлний толь бичиг орчуулж байсан уламжлалын тухай “Самадог”, “Агдон”, “Лиш гүрхан” зэрэг толь бичгийн жишээн дээр өгүүлнэ. Эдгээр толь бичгийг монгол толь зүйчид нэг болон хоёр хэлний толь зохиохдоо ашиглаж байжээ.

Нэг. “Самадог” хэмээх толь бичгийн орчуулгын тухай

“Самадог” толийн бүтэн нэр төвөд хэлээр *Bod kyi brda'i bstan bcos legs par bshad pa rin po che'i za ma tog bkod pa zhes bya ba bzhuḡs so*, монгол хэлээр *Töbed-ün dokiyan-u šastar-a sayitur nomlaḡsan erdeni-yin oki qaḡurčay jokiyayḡsan kemekü orosibai* хэмээх болно. Тус толийг төвдийн их хэлмэрч Шалу Ринченчойжинсамбуу (1444-1527) 1514 онд санскрит хэлний зүйн бичгүүд болон Томи Самбодагийн зохиосон *Sum cu ba, rTags 'jug* тэргүүтэн төвөд хэлний зүйг ашиглан зохиосон байна. Эх бичвэрийн онцлогийн тухайд зарим төвөд үгийн доор санскрит бичлэг хадаж, зарим үгийг төвдөөр тайлбарласнаас гадна санскрит толь зүйн аргаар зохиож², төвөд хэлний үг бүтэх зарчмыг үндэс болгож үгсийг дараах байдлаар дараалуулжээ. Үүнд:

- а) дан үсэг буюу угтвар аваагүй үгс
- б) Ba, Ga, Da, A, Ma таван угтвараар угтуулсан үгс, дан болон угтвартай зүүлтэт үгс
- в) Толгойт үсгээр хэлбэржсэн үгсийг тус тус жагсааж, мөн өмнөх үгийн төгсгөлөөс хойно залгах сул үгийн бичлэг хамаарах үгсийг долоон бүлэгт ангилан хувааж өгүүлсэн байна.

Тус тольд үгсийг долоон үеэр нэг шадад тэнцүүлэн найруулжээ. Төвөд хэлний үг дан болон давхар үсгээс бүтдэг, мөн дагавар, угтвар, дахин орсон дагавар нь үг бүтээх, утга ялгах үүрэгтэй болохыг тодорхой жишээн дээр тулгуурлаж ангилан хуваасан ба

---

² Burnee D, A review of the Tibetan-Mongolian lexicographical tradition, The Mongolia-Tibet interface, PIATS 2003: Tibetan Studies, Proceedings of the Tenth Seminar of the International Association for Tibetan Studies, Oxford, Managing editor: Charles Ramble. Brill, 2007, pp.371-379; Madhukar M.Patkar, United printing Co., Maujpur, Delhi-110153, 1980 History of Sanscrit lexicography, 1980, pp.20.

төвөд хэлний үг бүтэх ёсыг дэс дараатай илтгэн харуулсан байна. Тус зохиолд төвөд хэлний зүй, үгийн бүтцийг таниулахыг чухалчилжээ. Түүнээс гадна толгой үг нэг буюу түүнээс дээш үеэс бүтсэн болохыг харгалзан үзэж хоёр буюу гурван үгийг нэг мөрөнд (нэг шадад) оруулсан байна. Толгой үгд бие даасан үг төдийгүй үг бүтээх үүрэгтэй сул үгийг ч сонгон авчээ. Жишээ нь: *glang chen thal kar yungs kar za: yeke cagan jagan kici idemui* гэсэн жишээнд 'kar' гэдэг үг өмнөх 'thal', 'yungs' гэсэн үгстэй нийлж "цагаан заан", "гич" гэсэн үгийг бүтээжээ. Энд 'kar' гэдэг сул үгийг толгой үгд авч үг бүтээх үүрэгтэйг нь таниулсан учраас төвөд хэлний үг бүтэх ёсыг заан сургахыг чухалчилсан нь тодорхой. Сул үгээс гадна төвөд хэлний ижил үг, ойролцоо үг, төсөөт үгийн жишээн дээр үгийн бүтцийг харуулжээ. Дан салангид үгээс гадна нийлмэл үг, өгүүлбэрийг ч жишээнд авсан нь тааралдана. Төгсгөлийн бүлэгт төвөд хэлний зүйн хураангуй дүрмийг бичиж, ямар эх сурвалж ашигласан, ямар зорилгоор бичсэнээ дурджээ. Тус толийг зохиогч *ūsūg-tū bičikūi kiged ōgūlkūi kiged nomlaqu kiged tuγurbiqu terigūten qotala-dur tusalaqu-yin tulada teyin čayan sanal-iyar...tuγurbiysan* гэж дурджээ. Өөрөөр хэлбэл, төвөд хэлээр алдаагүй зөв найруулан бичиж сурахад зориулж энэхүү гарын авлагаа туурвисан байна. Тус толийн хэдэн зүйлийн эх уламжилж иржээ. Үүнд: Монголын Үндэсний номын санд (МҮНС) төвөд-монгол хадмал³, дан монгол орчуулга бүхий⁴ хоёр эх, ОХУ-д хоёр гар бичмэл, БНХАУ-д найман зүйлийн бичмэл эх байна. Монгол орчуулгын эдгээр арван хоёр эхийн арван нэгийг уйгаржин монгол бичгээр, нэгийг тод үсгээр бичжээ⁵. Эдгээрээс цаг хугацааны тухайд хамгийн сүүлийн эх бичвэр бол Судар бичгийн хүрээлэнгийн ажилтан агсан орчуулагч Гэлэгжамц дооромбын төвөд- монгол хадмал 1924 оны гар бичмэл болно.

Монголчууд тус толийг хөрвүүлэхдээ төвөд толгой үгд хадсан санскрит үг хэллэгийг зарим эхэд орхисон, зарим тайлбарыг орчуулжээ. Тус толийн хэдэн зүйл орчуулгын хувилбарыг үзэхэд утгын ялгаа зөрөөгүй, үгийн сан, хэл найруулгын төдий л ялгаатай. Тухайлбал *Za ma dog* гэсэн толийн нэрийг *Oki qaγurčay* гэхээс гадна *Oki saba, Qaγurčay*⁶ гэж хөрвүүлсэн байна. Цаашлаад зарим жишээг авч үзвэл төвөд хэлний *kla klo* гэдэг үгийг *ters*⁷, *mletstsha*⁸, *tetürü buruγu* гэж гурван янзаар орчуулжээ.

Тус толийг монгол хэлнээ орчуулах ажлыг халхын Анхдугаар богд санаачилсан байх бөгөөд Ламын гэгээн Лувсанданзанжалцан тэргүүтэй мэргэд төвөд хэлнээс 1686 онд

³Монгол улсын Үндэсний номын сангийн монгол судлал гар бичмэл номын фондод буй, дансны дугаар - 12424.

⁴Монгол судлал, гар бичмэл номын фонд, дансны дугаар- 3889/96, 12424.

⁵Дундад улсын эртний монгол ном бичгийн ерөнхий гарчиг, Beijing Library Press. 1999, 1202-р тал.

⁶Yakhontova N.S, Collection of bilingual dictionaries in the Institute of Oriental Manuscripts, Proceedings of the Chinese Fourth International Symposium on Mongolian Studies, Inner Mongolia Academy of Social Science, Chinese Association for Mongolian Studies, Huhhot, China, 2015.8.21-22, pp.214.

⁷Үндэсний номын сангийн 12424 дансны дугаартай гар бичмэлийн 3б тал. Санскрит хэлний *tirtika* гэдэг үгээс үүсэлтэй гэж О. Сүхбаатар бичжээ. Үз. Монгол хэлний харь үгийн толь, Монгол хэл соёл 15, Редактор Д.Төмөртоогоо нар, Улаанбаатар, 2014, 212-р тал.

⁸Үндэсний номын сангийн 3889/96 дансны дугаартай гар бичмэлийн 2а тал. Энэ үг бол санскрит хэлний *mleccha* хэмээх үгийн галиг болно.

хөрвүүлсэн тухай Зая бандид Лувсанпэрэнлэй (1639-1704) бээр *Товъёог салви мэлон* хэмээх төвөд хэлээрх түүхэн сурвалждаа тэмдэглэжээ⁹. Ингэж үзвэл Брова равжамба Гунгаажамц 1718 онд төвөд-монгол толь бичгээ зохиохоос өмнө *Oki qayurčay* толийг орчуулсан буюу хоёр хэлний толь зохиохоос өмнө төвөд толийг орчуулж байжээ гэж дүгнэх үндэслэл байгаа юм.

Хоёр. “Агдон” хэмээх толь бичгийн орчуулгын тухай

Төвөд хэлээр *Bod kyi brda'i bye brag gsal bar byed pa'i bstan bcos tshig le'ur byas pa mkhas pa'i ngag gis gron me*, монголоор *Töbed-ün dokiyan-u ilyal-i todudqan üyiledügči šastar üges-yi bölüglen üyiledügsen merged-ün kelen-ü jula* хэмээх толийг Балхан Агваанчойжигамц (1456 онд төрсөн) 1538 онд зохиожээ. Тус судар гар бичмэлээр тархсан байна¹⁰. Үүнд төвөд-монгол хадмал болон дан монгол бичгээр бичсэн эх бичвэрээс гадна тод үсгээр бичсэн орчуулга ч байна¹¹. МҮНС-д 2, ОХУ-д 3, БНХАУ-д төвөд-монгол хадмал 4 зүйл гар бичмэл байна. Өмнө дурдсан тольтой адил долоон үеэр шүлгэлсэн хэлбэрээр бичигдсэн, зарим төвөд үгийн доор санскрит хэлээрх дүйх хэллэгийг бичсэн байдалтай. Өмнөх толиос ялгаатай нь дан болон давхар бүтэцтэй үгийг цагаан толгойн дарааллаар жагсааж нэг бүлэгт оруулсан байна. Тиймээс үг эрж олох, ашиглахад өмнөх толиос илүү хялбар болжээ. Тус толийн төгсгөлд өмнөх “Самадог”-ийг сайжруулах зорилгоор бичсэн тухай тодорхой өгүүлжээ. Тухайлбал, *olan merged-ün jokiyaysan dokiya-a-u sastir-ün toy-a olan bolbaču jarim-ud üge delgerenggüi kereg-ün udq-a čögen, jarim-ud qoyayula-yieng quriyan, jarim-ud qayučin bičig lüge ülü neyilen*¹², *jarim-ud yučitu kiked belge oruqui terigüten-eče yačā-qayča*¹³ *tegün-ü tula üge čögen udq-a delgerenggüi sayitur nomlaqui egün-i üyiledbei*¹⁴ гэж өмнө гарсан толь бичгүүдийн ололттой болон дутагдалтай талыг онцлон тэмдэглээд, цөөн үгээр утгыг тодорхой гаргах зорилгоор эл судраа бичсэн тухайгаа *egün dūr öberün sanay-a ber bui busu bölüge. Kemjiy-e tegüsügsen yool dur üneker sitüjü sine qayučin doqiy-a* тэргүүтнийг ашиглан зохиосон гэжээ.

Тус толь өмнөх толийн нэгэн адил төвөд хэл сурах, сургах зориулалттай. Бүтцийн хувьд гурван бүлгээс бүрдэнэ¹⁵. Үүнд:

⁹ Бүрнээ Д, Ламын гэгээний орчуулсан нэгэн толь бичгийн онцлог, Монгол улсын их сургууль, Монгол хэл соёлын сургууль, эрдэм шинжилгээний бичиг, Том XXXI (328), 2010, 61-р тал.

¹⁰ Манай Үндэсний номын сангийн Монгол судлал, гар бичмэл номын хөмрөгт 12434/97 тоот данс бүхий эх хадгалагдаж байна.

¹¹ Yakhontova N.S, Collection of bilingual dictionaries in the Institute of Oriental Manuscripts (Russian Academy of Sciences), Proceedings of the Chinese Fourth International Symposium on Mongolian Studies, Inner Mongolia Academy of Science, Chinese Association for Mongolian Studies, Huhhot, China, 2015.8.21-22, pp. 214.

¹² 3501 тоот дансны дугаар бүхий эхэд “ülü joqildumui” гэжээ.

¹³ 3501 дансны дугаар бүхий эхэд qarsildumui гэжээ.

¹⁴ Töbed-ün dokiyan-u ilyal todudqan üyiledügči šastar bölüglen üyiledügsen merged-ün kelen-ü jula, YHC, МСГНФ, 316.

¹⁵ Burnee D, A review of the Tibetan-Mongolian lexicographical tradition, The Mongolia-Tibet interface, PIATS 2003: Tibetan Studies, Proceedings of the Tenth Seminar of the International Association for Tibetan Studies, Oxford, 2007, Managing editor: Charles Ramble, pp. 373.

- 1) Угтвар тэргүүтэн үсгийн барилдлагыг дэлгэрэнгүй үзүүлсэн
- 2) Тийн ялгал ба сул үгийг номлосон
- 3) Үсгийн эндүүрлийг тэвчих тухай өгүүлсэн гэсэн бүтэцтэй.

Үгийн бүтцэд чухал үүрэг бүхий дагавар, угтвар, дахин орсон дагавар, эгшиг тэргүүтнээр жишээ авч өгүүлсэн нэгдүгээр бүлэг хамгийн дэлгэрэнгүй бөгөөд төвөд хэлний зүй болон зөв бичих зүйн хэм хэмжээг сахих тухай тусгайлан өгүүлсэн хоёр, гуравдугаар бүлэг хураангуй товч болно. *Üsüg-ün barilduly-a dur endegürebesü udq-a niyud-i endegüreki-i-yi ögüleki yaγun kereg* хэмээн алдаатай буруу бичих аваас утгын хувьд алдаа мадагтай болох нь лавтай болох тухай өгүүлжээ. Тус тольд үгийг эндүү ташаа бичихээс сэргийлж зөв бичих, улмаар утга эндүүрэхгүй, үнэн зөв найруулан бичихийг чухалчилсан байна.

Тэргүүн хэсэгт долоон үеэр тэнцүүлсэн мөр бүрт үгийг энгийн дан хэлбэрээс нийлмэл хэлбэр үрүү орох дарааллаар жагсаасан байх бөгөөд үгсийн байрлалыг авч үзвэл үг бүтээх үүрэг бүхий сул үгийг таниулахыг чухалчилсан нь “Самадог”-тай адил болно. Өөрөөр хэлбэл үг бүтээх үүрэг бүхий сул үгийг тусад нь биш харин нийлмэл үгийн бүтэц дотор нь толгой үгд оруулж цагаан толгойн дараалалд оруулсан нь өмнөх тольтой адил болжээ. Тухайлбал: *Glang chen thal kar ber kas brdungs* гэсэн жишээг орчуулбал “цагаан зааныг бэрээгээр жанчив” гэж байгаа бөгөөд дээрх жишээнд гарч буй **kar** гэсэн үг бол “цагаан”, **kas** бол **ber ka** буюу “бэрээ саваа” гэсэн үгийн бүтцэд орсон, **s** бол үйлдэхийн тийн ялгалын нөхцөлийн үүрэг гүйцэтгэж байна. Энэ хоёр үгийн эхнийх нь “цагаан” гэсэн үгийн хувилсан хэлбэр, хоёр дахь нь сул үг бөгөөд эл хоёр үгийг цагаан толгойн дараалалд оруулж үг бүтээх үүргийг нь холбоо үгийн жишээгээр харуулжээ. Ингэхдээ холбоо үгсийн утгын холбоо хамаарлыг ямар нэгэн хэмжээгээр анхаарчээ. “Агдон”-гийн монгол орчуулгууд утгын ялгаа зөрөөгүй, үг үсгийн болон найруулгын төдий ялгаатай нэг эхийн олон хуулбар бололтой. Орчуулгын төгсгөлд орчуулагчийн нэрийг тодорхой тэмдэглээгүй байна.

Гурав. “Лиш гүрхан” хэмээх толь бичгийн орчуулгын тухай

Шалу Ринченчойжонсамбуугийн шавь Жогдон лозава Ринчендаш (15 зууны сүүлд төрсөн?) төвөд хэлээр *bod kyi skad las gsar rnying gi brda'i khyad par ston pa legs par bshad pa li shi'i gur khang zhes bya ba bzhugs*, монгол хэлээр *Töbed kelen-ü sine qaγučin ayalyus-un ilyal-i ijegüleḡci sayin ügetü lisi-yin ordu qarsi kemegdekü orosibai* нэрт толио 1536 онд бичжээ. Тус толь төвөд-монгол гар бичмэлээр тархсан байх бөгөөд бар хэлбэрээр Санкт-Петербург, Хөх хот, Бээжингийн номын санд хадгалагдаж байна. Төвөд хэлээрх эх сударт санскрит үг хэллэгийг зарим газар хаджээ. Цагаан толгойн дарааллаар үгсийг жагсаагаагүй.

Тус толийг нэрт дуун хөрвүүлэгч урад гүүш Билгийн далай төвөд хэлнээс 1742 онд орчуулж Бээжинд барласан байна. Билгийн далай бол Бээжин дэх Сүн жү сы буюу Ариун суурин хэмээх сүмийн даа лам байсан бөгөөд тэр бээр Чойжи-Одсэрийн орчуулсан “Бодичарьяаватара”-г найруулан хөрвүүлснээс гадна

“Жадамба” (rgyad stong pa) тэргүүтэй бусад судрыг орчуулжээ. Толийн орчуулгын тухайд *ilyuysan-u sayin jarliy-i urid qojid orciyulusan nujud-un ayalyu sin-e qayučin dokiyan-i uqayuluyči egün-i ilangyuy-a sinjileküi-tü ayay-a tekemlig blo bzang chos 'phel imayta bas bas eyin orciyulqui-yi kereglemüi kemen duraduysan-dur ariyun sayurin ner-e-tü keyid-ün terigün blam-a ayay-a tekemlig dooradu öteles urad bilig-ün dalai asuru neng olan mergen-nügüid-e öciji, asaayud egün-i mongyol-un kelen-dür orciyulusan buyu* хэмээн төгсгөлийн үгд бичсэнээс үзвэл гүүш Билгийн далай олон мэргэн гүүш нарыг шүтэж орчуулсан байна.

Тус толийн бүтэц, орчуулгын зарим онцлогийн тухай Б.Я.Владимирцов бичихдээ Билгийн далай төвөд хэлний хуучин болон шинэ үг хэллэгийг дүйх монгол үг хэллэгээр буулгахыг чармайсан, хуучин үг хэллэгийг монгол хэлний үгийн сангаас эрэлхийлсэн гэжээ¹⁶. Тухайлбал, “Лиш гүрхан”-д *tsang mang ni nags tshang ngam me khang* гэснийг *bayurčin-u ger inu idegen-ü ger ba boro ger* гэж буулгажээ. Энэ жишээнд гарч буй *tsang mang* гэсэн үгийг төвөд-монгол толь бичгүүдэд “идээний гэр”, “галын гэр”, “суух байшин”, “суух орон”, “сангийн гэр”, “бор гэр” гэж хөрвүүлсэн бол Билгийн далай *bayurčin-u ger* гэжээ. Түүнчлэн *Mdun khang ngam bkad sa ni 'dug sa* гэсэн өгүүлбэрийг *Emüne-dü baišing ba bayurčin-u ger inu sayuqu yajar* гэж хөрвүүлсэн байна. Энэ өгүүлбэрт гарч буй *bkad sa* гэсэн үгийг мөн *tsang mang* гэсэн үгийн адил “буурчины гэр” гэж Билгийн далай хөрвүүлжээ. Ю.Н.Перих *tsang mang* гэснийг “кухня” буюу “гал тогой”, *bkad sa* гэснийг “харчевня (трактир, закусочная с дешёвыми и простыми кушаньями), постоянный двор, собственное жилище, гостиная, кухня” гэж орчуулжээ. Я.Цэвэлийн тольд “буурч” хэмээх үгийг 1. явдал аяны хүний бууж түр амарч хооллож ундлах газар 2. тогооч; “Хорин наймтын тайлбар толь”-д “буурчины гэр” гэснийг “тусгайлан гэр бэлдэж цааш нааш явах явдлын хүнээс ацаг аван хонуулах гэр орныг” хэлнэ, “буурч” бол “аливаа ихээхэн хот зээлийн газарт албан ажлын хэргээр аялан явах хүнийг ацаг хөлсөөр хонуулах өнжүүлэх гэр орон” гэжээ. Б.Владимирцов “буурч” гэдэг үг бол эртний монгол хэлнээ “хоол хүнс болон уух ундыг эрхэлсэн” томхон албан тушаалтныг хэлж байсан гэжээ¹⁷. Хожим нь энэ утга “Лиш гүрхан” толиос үзвэл үгүй болсон ч Билгийн далай төвөд хэлний хуучин үг хэллэгийг утга дүйх эртний монгол үгээр онож буулгасан нь Б.Владимирцовын тэмдэглэсэнчлэн түүний “Бодичарьяаватара”-г орчуулсан туршлагаас үүдэлтэй бололтой.

Тус толийг үндэс болгож Жанжаа хутагт Ролбийдорж *Merged yarqu-yin orun neretü toytayaγsan dagyig*-ийн *Sin-e qayučin dokiyan-u ayimay* -ийг бичсэн байх бөгөөд Агваандандар *Blo gsal mgrin can* нэрт шинэ хуучин дохионы толио зохихдоо бас ашиглажээ. Тус толь цагаан толгойн дарааллаар бичигдээгүй боловч монголчууд өөрсдийн хэрэгцээндээ зориулж үсэг дараалуулж бичсэн эх ОХУ-д хадгалагдаж

¹⁶ Владимирцов Б.Я, О тибетско-монгольском словаре Li-çihigur-khañ, Работы по монгольскому языкознанию, сост. Слесарчук Г.И, М.: Восточная литература, 2005, стр. 138-141.

¹⁷ Владимирцов Б.Я, О тибетско-монгольском словаре Li-shi gur-khang, Доклады Академии наук СССР, 1926, стр. 28.

байна¹⁸. Энэ нь нэг талаас тус толийн хэрэгцээг харуулахаас гадна монголчуудын төвөд толь зүйг судлахад оруулсан хувь нэмрийг ямар нэг хэмжээгээр илтгэн харуулж байгаа хэрэг юм.

“Лиш гурхан” толь бүтцийн хувьд гурван хэсгээс бүрдэнэ. Нэгдүгээр, шинэ хуучин дохионы хэсгийн хойно санскрит болон хятад гаралтай, бас цөөн тооны монгол гаралтай үг, цаашлаад бонбо, шаншүн хэлний үгс ч оржээ. Тус толийг Агваандандараас гадна Сумадираднаа ашигласан байна.

Төвөд хэлнээс орчуулсан дээрх толь бичгийн төрөл зүйлийг авч үзвэл “Самадог” болон “Агдон” бол төвөд хэл сурах, “Лиш гурхан” бол шинэ хуучин дохионы толь болно. Төвөд-монгол хадмал болон дан монгол орчуулгаар дэлгэрсэн эдгээр толь бичиг нь төвөд-монгол толь зүйг судлахад чухал хэрэглэгдэхүүн болох юм. Учир нь монгол толь зүйчид хоёр хэлний толь зохиохдоо төвөд толь зүйг үндэс болгож байсан учраас толгой үгийг цагаан толгойн дарааллаар хэрхэн байрлуулсан, үг хэрхэн сонгосон, утгыг ялгасан, ялангуяа хоёр хэлний толь бичиг зохиохдоо толгой үгийг хэрхэн орчуулж байсан арга зарчмыг судлахад чухал үүрэгтэй.

Резюме

Монголы перевели с тибетского языка большое количество буддийской литературы с 13-14 вв. Наряду с переводом были составлены тибетско-монгольские двуязычные словари, которые служили важным руководством для монгольских переводчиков. В данной статье рассматриваются переводы известных тибетских словарей как “Самадог”, “Агдон”, “Лиш гурхан” составленные тибетскими авторами в 16 веке. Эти переводы встречаются в виде рукописи в библиотеках не только у нас в Монголии, но и в России и в Китае. Автор статьи рассматривает некоторые текстологические и переводческие особенности данных словарей и делает вывод что, изучение переводов тибетских словарей послужит важным руководством в изучении тибетской лексикографии, которая тесно связана с тибетско-монгольской лексикографией.

---

¹⁸ Яхонтова Н.С, Рукописные тибетско-монгольские словари в собрании ИВР РАН, - Культурное наследие монголов. Рукописные и архивные собрания Санкт-Петербурга и Улан-Батора, УБ., 2014, стр.236